

УДК 39 (092) (477)

Вікторія Шекун

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ С.Д. НОСА

DOI: 10.5281/zenodo.5212857

© В. Шекун, 2021. CC BY 4.0

***Мета** статті полягає у з'ясуванні основних напрямів краєзнавчої діяльності С.Д. Носа та систематизації його доробку в цій галузі гуманітаристики. **Теоретико-методологічна база** дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. Були також задіяні біографічний, історико-генетичний та наукометричний **методи**. **Наукова новизна** студії зумовлена постановкою проблеми і першою спробою визначити місце С.Д. Носа в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині в другій половині XIX ст. **Висновки**. На підставі широкого кола актуалізованих джерел встановлено участь С.Д. Носа у редакційному гуртку «Черниговских губернских ведомостей», що складався з місцевих істориків, етнографів, літераторів. Наведено факти, що свідчать про безпосередню причетність С.Д. Носа до проекту заснування в Чернігові наукового товариства історико-краєзнавчого профілю. Схарактеризовано співробітництво С.Д. Носа з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. Проаналізовано статті, замітки та документальні публікації дослідника у часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа», «Киевская старина».*

***Ключові слова:** С.Д. Ніс, Чернігово-Сіверщина, краєзнавство, етнографія, усна історія, археографія, громадсько-політична і наукова періодика.*

Становлення краєзнавства як галузі наукових знань, важливого засобу популяризації історичного минулого, збереження національних традицій, пам'яток історії та культури відбувалося на Чернігівщині й в Україні загалом протягом «довгого XIX століття»¹. Цей процес слід розглядати в контексті українського національного відродження, важливою складовою якого було формування модерного історичного дискурсу².

Саме в цей час, у середині XIX ст., до краєзнавчого руху на Чернігівщині долучився лікар за фахом і українознавець за покликанням С.Д. Ніс (1829–1901). Ще під час навчання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира він захопився збиранням пам'яток фольклору і набув репутацію чудового виконавця народних пісень. Відтак С.Д. Ніс увійшов до складу студентського гуртка на чолі з А.А. Солтановським. «Высокая любовь этого кружка к своей отчизне, Руси-Украине, – згадував С.Д. Ніс, – состояла в изучении родной

¹ Тронько П. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття (довід, проблеми, перспективи). Київ, 2000. С. 25

² Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині. *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 40; Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 309–311.

страны посредством собирания и изучения памятников народного творчества, чтобы чрез собирание и изучение этих памятников изучить душу и мировоззрение народа, и не быть иноязычником на своей земле»³. Невдовзі він познайомився з відомим дослідником українського фольклору професором А.Л. Метлинським, який опікувався початківцем і заохочував його до подальших студій⁴. Найраніші фольклорно-етнографічні матеріали, впорядковані С.Д. Носом, були датовані 1852 р. і зібрані в с. Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині Прилуцького району Чернігівської області), де знаходилася садиба його батька, який походив із козацько-старшинського роду.

Після закінчення університету в 1854 р. С.Д. Ніс за власним бажанням був призначений на посаду лікаря військового госпіталю в м. Таганрог і в такий спосіб узяв безпосередню участь у Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр. У 1857 р. він на деякий час оселився у Харкові, витримав у тамтешньому університеті іспити на звання оператора і члена лікарської управи й повернувся додому. Невдовзі, у жовтні 1858 р., С.Д. Носа було призначено на посаду оператора – члена Чернігівської лікарської управи, і він перебрався до губернського центру⁵.

Натоді країна перебувала в очікуванні змін, задекларованих імператором Олександром II, і Чернігів не становив винятку. Це позначилось і на змісті єдиного тоді, започаткованого у 1838 р., регіонального часопису «Черниговские губернские ведомости». У 50-х рр. XIX ст., коли неофіційною частиною видання опікувалися спочатку історик та етнограф М.М. Білозерський⁶, а потім письменник і фольклорист О.В. Шишацький-Ілліч⁷, редакція часопису фактично стала організаційним осередком краєзнавчого руху на Чернігівщині⁸. Як слушно зазначила О.В. Дудар, «у часи, коли Україна не мала власної державності, періодика (україномовна та російськомовна) сприяла збереженню та утвердженню культурної самобутності та національної окремішності українського народу. Видання на зразок «Черниговских губернских ведомостей», незважаючи на пильний нагляд губернської адміністрації та ретельні перевірки матеріалів публікацій Цензурним комітетом, поєднували у собі висвітлення урядового курсу з надзвичайно актуальними на той час історичними, краєзнавчими та етнографічними дослідженнями»⁹.

Це засвідчує, зокрема, редакційна стаття, автором якої вочевидь був О.В. Шишацький-Ілліч, вміщена у 1857 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»: «Археология, история, этнография и статистика края составляют самое существенное их свойство, потому что этот источник всех интереснее, разнообразнее и менее всех разобран для науки. ... Сколько у нас есть курганов, могил, городищ, урочищ с интересными об них рассказами и преданиями; сколько есть народных дум, легенд, ... в которых дух народа вливается светлою, кристальною струей со всеми изгибами и мелочами. ... Много еще у нас сокрытого золота, на некому собрать, промыть и очистить это золото для науки. Причины этому, кажется нам, заключаются в том, что не всякий желает понять важность наших народных памятников, а этого жаль, крепко жаль»¹⁰.

³ Нос С. Страницка из моих воспоминаний. *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 1. С. 510.

⁴ Там же. С. 511–512.

⁵ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 1. С. 371–372.

⁶ А. Л. [Лазаревский А. М.]. Памяти Н. М. Белозерского. *Киевская старина*. 1897. № 1. Отд. 1. С. 146–150; Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. Київ: Стилюс, 2007. С. 146–168.

⁷ Миронець І. Ол. Вас. Шишацький-Ілліч: До характеристики українського романтичного стилю. *Україна*. 1929. Травень–червень. С. 35–42; Кудрявцева З. Пареміологічна спадщина Олександра Шишацького-Ілліча. Київ: Логос, 1999. С. 5–39.

⁸ Тоцька Ж. Внесок часопису «Черниговские губернские ведомости» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 248–264.

⁹ Дудар О.В. Місце «Черниговских губернских ведомостей» у соціально-політичному житті України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. С. 1.

¹⁰ От редакции. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1857. № 41. С. 341–342.

Таке спрямування часопису відповідало вподобанням С. Д. Носа, який «потишив душу свою всякими гарними и важливими статтями про нашу старину и про етнографію» і наприкінці 1857 р. запропонував О.В. Шишацькому-Іллічу опублікувати добірку нововиявлених історичних документів¹¹, які побачили світ наступного 1858 р. Наукометричний аналіз доробку С.Д. Носа свідчить, що більшість його публікацій у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» була оприлюднена у 1858–1861 рр. Один із перших дослідників місцевої періодики Є.Ф. Дорошевський вважав, що саме на цей час припадає найвище піднесення часопису, який став «найліпшим по всій Україні»¹². Є підстави говорити про існування редакційного гуртка, що виник на зламі 1850–1860-х рр. навколо часопису «Черниговские губернские ведомости» й об'єднував місцевих краєзнавців, істориків та етнографів, одним із членів якого був С.Д. Ніс. Такі гуртки, на думку І.І. Колесник, являли собою «локальні групи, що мають статусну ідентичність, котра визначається наявністю лідера або ідеї, культурного капіталу учасників, ... а також проявом емоційної солідарності (почуття єдності)»¹³. Надалі трапилася довга пауза, пов'язана з арештом у так званій «справі І.О. Андруценка» у 1863 р. і адміністративною висилкою в 1864 р. на Північ Росії. Відновити співробітництво з редакцією цього часопису С.Д. Ніс зміг тільки після повернення на Чернігівщину з тривалих поневірянь у пошуках заробітку на території сучасних Росії, Білорусі та Болгарії у 1880–1890-х рр. Загалом С.Д. Ніс опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» близько 40 статей, заміток і добірок документів, здебільшого пов'язаних з історією та етнографією регіону¹⁴. Краєзнавчі студії С.Д. Носа також з'являлися в 1861 р. у часопису «Основа», а в 1880–1890-х рр. у журналі «Киевская старина».

С.Д. Ніс був безпосередньо причетний до спроби заснування в Чернігові наукового товариства. Ця ідея виникла в середовищі місцевих істориків та краєзнавців на початку 60-х рр. XIX ст., а її речниками стали архієпископ Філарет (Гумилевський) та губернський предводитель дворянства О.М. Маркович, які залишили помітний слід у регіональній історіографії. У всякому разі, саме вони в січні 1862 р. підписали «Записку», що фактично являла собою «дорожню карту» подальших дій. У ній, зокрема, зазначалося: «В одном Чернигове лежит огромная масса памятников, до которых еще не касалась рука ученого. А сколько же их хранится в фамильных архивах! Вся эта масса, без преувеличения можно сказать, глеет и год от года значительно уменьшается в своем количестве. Жаль смотреть, с каким пренебрежением обращаются с этим ученым капиталом люди, не понимающие, какие богатые проценты можно извлечь него»¹⁵. Втім, датований 28 січня 1862 р. лист О.М. Лазаревського, який натоді мешкав у Чернігові, до О.М. Марковича дає підстави стверджувати, що саме він, залишаючись за лаштунками, був промотором цього проекту¹⁶. До цієї справи долучився і С.Д. Ніс. У березні того же таки 1862 р. він писав О.Я. Кониському: «Як дасть Бог, у нас буде Историчеське обчество черниговське, уже програма пишеться, скоро пошлется на призволення до страших петербургских; збірайте старину, будемо Вас просить у члени-сотрудники»¹⁷. Однак утілити цей задум у життя не

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). Ф. 63. Спр. 96. Арк. 1.

¹² Мовчимуха [Дорошевський Є.Ф.]. Вісті. С Чернигова. *Правда* (Львів). 1889. Вип. XI. Том IV. С. 135.

¹³ Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 388–389.

¹⁴ Шекун В.О. С.Д. Ніс і часопис «Черниговские губернские ведомости». *Science of Europe*. 2021. № 75. Vol. 2. С. 13–16.

¹⁵ Добровольський П. К біографії Філарета (Гумилевського), архієпископа Черниговського. *Черниговские епархияльные известия*. Часть неофициальная. 1907. № 22. С. 761.

¹⁶ Рукописи П.Я. Дорошенко. *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов, 1908. С. 45.

¹⁷ Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського). *Україна*. 1927. Кн. 6. С. 121.

поталанило через підозру адміністрації до будь-якої громадської ініціативи й арешти та слідство у «справі І.О. Андрущенка»¹⁸.

Важливу роль у соціально-політичному житті та розгортанні краєзнавчих й етнографічних досліджень в Україні відіграв створений у 1873 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Згодом один з його фундаторів Ф.К. Вовк зазначив, що у такий спосіб наукова спільнота нарешті одержала можливість «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України»¹⁹. Саме у цей час С.Д. Ніс одержав дозвіл повернутися на Чернігівщину і відновив свої історико-краєзнавчі та етнографічні студії. Цілком логічно у цій ситуації він започаткував співробітництво з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. У «Журналі» його засідання 11 вересня 1874 р. зазначалося, зокрема, що С.Д. Ніс «доставил громадное количество всевозможных этнографических материалов»²⁰. А на наступному засіданні Відділу 5 грудня 1874 р. розглядалося питання про підготовку цих матеріалів до друку²¹. Крім того, за даними Г.О. Коваленка, С.Д. Ніс передав до Відділу «свои собрания старинной одежды, оружия, утвари»²², а у серпні 1875 р. – три унікальні «письмовники лекарственные» XVII–XVIII ст. із власної книгозбірні²³. Судячи з усього, ці пам'ятки належали до категорії «травників» і являли собою своєрідні медико-ботанічні енциклопедії, що містили не тільки опис зовнішнього вигляду лікарських рослин, але й способи їх використання²⁴.

У цьому контексті цілком закономірним було обрання С.Д. Носа 3 жовтня 1875 р. членом Відділу²⁵. Однак це співробітництво виявилось нетривалим. Того же таки 1875 р. один із фундаторів Відділу, а згодом його «злий геній» М.В. Юзефович упорядкував і направив до Петербурга доповідну записку «О так называемом украинофильском движении», в якій, зокрема, назвав Відділ «главным выразителем в печати стремлений украинофильского демократизма» і наголосив, що членами Відділу були обрані «хорошо здесь известные демагоги медик Нос и некто Конисский, оба бывшие уже в ссылке»²⁶. Цей пасквіль М.В. Юзефовича був детально розглянутий на засіданні Надзвичайної комісії «для пресечения украинофильской деятельности», скликаній за вказівкою імператора Олександра II у травні 1876 р. Наявність у складі Відділу «неблагонадежных в политическом отношении личностей», зокрема С.Д. Носа, О.Я. Конисского, П.П. Чубинського та М.П. Драгоманова стала одним із чинників, що зумовили закриття у липні 1876 р. Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства і появу так званого Емського акту про повну заборону українського письменства²⁷.

Тематика публікацій С.Д. Носа в часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа», «Киевская старина» відображає розмаїття його краєзнавчих

¹⁸ Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*: Сборник научных статей. Киев, 1991. С. 37.

¹⁹ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. *Україна*. 1929. Січень–лютий. С. 15.

²⁰ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества. Киев, 1875. Том II. С. 26.

²¹ Там само. С. 33–34.

²² Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. С. 390.

²³ ІР НБУ. Ф. І. Спр. 11910. Арк. 1–5 зв.

²⁴ Ігнатенко І.В. Народна медицина і магія українців. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 160–161.

²⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 273; Мохір Л.В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Східного відділу в Чернігівській губернії. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2013. С. 412–413.

²⁶ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. С. 380.

²⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. С. 208–211, 372–382; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 173–181.

уподобань. С.Д. Носу належить кілька розвідок з історії міст і сіл регіону. Зокрема, у 1859 р. він оприлюднив у «Черниговских губернских ведомостях» нарис про своє рідне село Понори, в якому схарактеризував природне середовище, урочища, археологічні пам'ятки. На підставі переказів, які побутували серед місцевої людності, С.Д. Ніс навів відомості про засновників села, фундаторів тамтешніх церков, землевласників і підприємців²⁸. Через півстоліття, вже після смерті С.Д. Носа, О.М. Лазаревський відзначив «подробное, до мелочей, топографическое описание Понор, сделанное в 1859 г. уроженцем этого села С.Д. Носом», стаття якого, на думку дослідника, «очень любопытна теперь как исторический уже документ»²⁹. Слід зазначити, що цей нарис С.Д. Носа відповідав канонам найбільш поширеного натовді жанру історико-краєзнавчих досліджень – описів міст, сіл, церковних парафій, монастирів з усіма властивими їм позитивними рисами і недоліками³⁰. Зовсім інший характер мала опублікована 1861 р. українською мовою в часопису «Основа» під псевдонімом С. Волошин «Вісточка з Непитай-города», присвячена будинку Полкової канцелярії кінця XVII ст. у Чернігові, в якому натовді зберігався архів губернського правління, у тому числі рештки державного архіву Гетьманщини. С.Д. Ніс намагався привернути увагу громадськості до стану цієї унікальної пам'ятки: «Листове жалізо крадуть, розносять, уже на двох углах обідрали кровлю; піде течь, мокрота, пропадуть и бумаги од мокроты, и сама схованка їх, память прежнего часу, тож піде прахом»³¹.

Одним із перших С.Д. Ніс розпочав студії в галузі усної історії. У цьому контексті значний інтерес становлять його нотатки з історії Конотопа, оприлюднені в 1861 р. у журналі «Основа». Вони являли собою своєрідну краєзнавчу мозаїку, що складалася з оповідань і переказів старожилів, записаних і опрацьованих С.Д. Носом. У них ішлося про міські фортифікації козацького часу, школи при тамтешніх церквах, історичні пісні, що побутували серед місцевої людності³². У 1901 р., вже після смерті С.Д. Носа, ще одну серію його записів з історії Конотопа в «Киевской старине» опублікував О.М. Лазаревський. Він, зокрема, зазначив: «Недавно мы имели возможность пересмотреть несколько десятков тетрадей разных записей из живых уст (курсив автора – В. III.) почтенного малорусского этнографа С.Д. Носа. ... Бесконечно жаль будет, если эти единственные в своем роде сборники, начатые с 1855 г., не будут сохранены»³³.

На цю особливість дослідницької методики С.Д. Носа ще у 1861 р. звернула увагу редакція «Основы», адже саме на підставі усних джерел він підготував нарис «Шворин рід» з історії своєї родини з промовистою підназвою «Людська пам'ять про старовину»³⁴. Редакція «Основы» віддала автору належне: «Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: се він готує на дальші часи скарб такий, що дається не всякому. ... Може й інші письменні люди, вслід за Носом, що так гарно вміє старого чоловіка розпитати, те ж саме чинитимуть і вихоплять, мовляв, із Лети, що досі ще не потонуло»³⁵. Спираючись на родинні перекази, С.Д. Ніс переповів у цьому нарисі історію кількох поколінь своїх предків по чоловічій лінії. Подібна стаття, присвячена козацькому роду Мовчанів, з якого походила його мати, залишилася у рукопису³⁶. Зага-

²⁸ Нос С. Село Поноры (Конотопского уезда). *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 19. С. 125–129.

²⁹ Лазаревский А.М. Описание Старой Малоросии. Киев: Тип-я Императорского университета св. Владимира, 1902. Т. 3. Полк Прилуцкий. С. 251–252.

³⁰ Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*: Сборник научных статей. Киев, 1991. С. 97–98.

³¹ Волошин С. [Ніс С.Д.]. Вісточка з Непитай-города. *Основа*. 1861. № 6. С. 169–170.

³² Ніс С. Про Конотіп. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 7–15.

³³ А. Л. [Лазаревский А.М.]. Конопотская старина по усному преданию. *Киевская старина*. 1901. № 1. Документы и заметки. С. 1–3.

³⁴ Ніс С. Людська пам'ять про старовину. I. Шворин рід. *Основа*. 1861. № 10. С. 26–42.

³⁵ Там само. С. 26.

³⁶ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. С. 367–368.

лом С.Д. Ніс повсякчас цікавився історією своєї родини. Ще в 1859 р. він оприлюднив на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» «Историческую справку о лицах, принадлежащих к фамилии Нос», в якій навів відомості про кількох носіїв цього прізвища, але встановити зв'язок між ними йому не поталанило³⁷. Водночас С.Д. Ніс цілком слушно наголосив на потребі дослідження так званої «фамільної історії»: «Если бы семейные памятники ценились снисходительным вниманием самой семьи, какие бы можно составлять фамильные истории, как бы приятно было любознательному потомку прочесть деяния, поступки и происхождение своих предков, которые весьма часто отличаются оригинальностью, острою, своевременным характером и складом душевным. В них то мог он изведать, какие способности проявляли в его роде, какой дух, какой характер существовал. Заботясь об уяснении фамильных принадлежностей, мы уясняем и жизнь целого народа. Разве сведения о части не пополняют сведения о целом?»³⁸

В останні роки життя С.Д. Ніс повернувся до історії своєї родини. 16 березня 1894 р. датований рукопис його розвідки під назвою «Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і нещодавно був запроваджений до наукового обігу³⁹. На підставі документів з архіву Чернігівського губернського дворянського зібрання, свідчень старожилів та родинних переказів С.Д. Ніс навів відомості про представників чотирьох поколінь своїх предків. Проте складається враження, що з якоїсь причини, можливо у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, він не зміг систематизувати зібрані факти й фактично обірвав розповідь на півслові⁴⁰.

С.Д. Ніс також опублікував кілька біографічних розвідок, присвячених представникам інших козацько-старшинських родів: Галаганів, Войцеховичів, Кандиб, Харевичів, які залишили помітний слід в історії краю⁴¹. Значний інтерес становить замітка С. Д. Носа «Неизвестные памятники памятных лиц», яка побачила світ у журналі «Киевская старина» у 1882 р. У ній йшлося про рештки садиби генерального писаря часів І. Мазепи П. Орлика у с. Пальчики поблизу Батурина, яку згодом придбав відомий бджоляр П.І. Прокопович і перетворив її «в прекрасный сад и парк, приспособив их для установки ульев». Він також зберіг «аллеи правильно посаженных сосен», які за переказами були висаджені за вказівкою П. Орлика. Тут же зберігалася ще одна пам'ятка, яку П.І. Прокопович викупив у Батуринаського Миколаївського Крупицького монастиря, – келія святителя Димитрія Ростовського. «Странная игра судьбы, – зауважив С.Д. Ніс, – достоинства двух исторических деятелей различных направлений, по смерти их, сошлись вместе: тень сосен Филиппа Орлика прикрывает келью религиозных творений святителя»⁴².

Краєзнавчий характер мала переважна більшість археографічних публікацій С. Д. Носа. О. М. Лазаревський згадував, що він мав гарну звичку «при посещении разных панов и панков разыскивать у них разные старинные “шпаргалы”, с которых тут же списывал копии и, возвращая подлинники, убеждал владельцев беречь их»⁴³. С.Д. Носа дійсно непокоїло ставлення значної частини нащадків козацької старшини до документальної спадщини. «Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописные сокровища, каких не найти в официальных

³⁷ Нос С. Историческая справка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 37. С. 282–285.

³⁸ Там же. С. 282.

³⁹ ІР НБУ. Ф. 170. Спр. 582. Арк. 1–2.

⁴⁰ Шекун В. Неопублікований родовід С. Д. Носа. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 173–177.

⁴¹ Нос С. О полковнике корсунком Андрее Кандыбе. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 30. С. 223–225; Його ж. О полковниках Носе, Галагане и Жураковском. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1889. № 9. С. 4; Його ж. Памятники местной старины. Род Харевичей. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1890. № 16. С. 4.

⁴² Нос Ст. Неизвестные памятники памятных лиц. *Киевская старина*. 1882. № 6. С. 552–554.

⁴³ Лазаревский А.М. Описание Старой Малоросии. С. 264.

хранилищах, – писав С. Д. Ніс. – Не в одних казенных, но и частных архивах находятся массы документов, которые обнимают собою всю внутреннюю минувшую жизнь нашу, сведения о которой у нас так бедны; топографию, экономический быт, медицину народа, обычаи, обычный суд, материалы для изучения украинского слова и проч.»⁴⁴.

Поступово у С.Д. Носа накопичилося чимале зібрання історичних документів у оригіналах і копіях. Згадки про них містять листи С.Д. Носа до О.М. Лазаревського, з яким він повсякчас консультувався з різних питань: «У меня имеется довольно старины, особенно из рода Харевичей, тут и схватки их с Кандыбами, наезды и прочие внутренние оказии, и сватовства, и описание “вина” ... Когда найдется время для разработки их – отзовитесь»; «долго обнюхивал я старину свою, посылать ли все Вам или другое совсем оставит – кажется бессодержательным, а потом подумал, кто построил здание, тот найдет место и щепке. Акты доходят до 1606 года, местами чем древнее речь, тем живописнее для словаря слова. Старина, богатый материал!»; «нашел я еще кипу старины. Какие богатства были одних драгоценностей! Списки идущих в приданое рубинов, алмазов, коралов – листы исписаны, не говоря об одеянии. Много бытовой старины излагается, весь Конотопский [уезд] и за окраины его видно будет “як у хаті”»⁴⁵.

С.Д. Ніс усвідомлював значення зібраних документів і намагався зробити їх надбанням наукової спільноти. Загалом протягом 1858–1891 рр. у рубриках «Материалы», «Старинные акты с примечаниями и объяснениями», «К истории края», «К местной старине» С.Д. Ніс оприлюднив на сторінках часопису «Черниговские губернские ведомости» близько 40 документів другої половини XVII–XVIII ст. Серед них були царські грамоти, гетьманські універсали, ордери Генеральної військової та полкових канцелярій, купчі, скарги на зловживання урядників, описи майна, генеалогічні матеріали, які висвітлювали різні аспекти діяльності органів влади й повсякденного життя місцевої людності. Особливий інтерес становить добірка документів, опублікована С.Д. Носом у 1861 р. під загальною назвою «Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова». До неї увійшли універсали гетьманів І. Виговського, Я. Сомка, І. Брюховецького, Ю. Хмельницького, Д. Ігнатовича, І. Скоропадського, Д. Апостола, які регулювали життєдіяльність міщанської громади Чернігова й підтверджували її права та привілеї⁴⁶.

Низку цікавих документів С.Д. Ніс опублікував у журналі «Киевская старина». Зокрема, «при разборе склада бумажной рухляди в местечке Красный Колядин (Конотопского уезда Черниговской губернии) в доме Николая Николаевича Забины, потомка известного нежинского полковника», він виявив і в 1882 р. надрукував судовий акт 1694 р., який дозволив з’ясувати, що відомий військовий і політичний діяч козацької доби Семен Палій народився у містечку Борзні на Чернігівщині⁴⁷. Заслуговує на увагу і оприлюднений у 1883 р. «в точном переводе с польского языка» універсал королевича Владислава від 8 лютого 1623 р. про заборону євреям селитися і займатися торгівлею та промислами на Чернігівщині. С.Д. Ніс принагідно зазначив: цей акт «сохранялся у меня ... много лет, а получен мною, кажется, из черниговского архива, а быть может и из частных рук – за давностью времен (начала шестидесятых годов) не помню»⁴⁸. У 1899 р. побачив світ унікальний «епітафійон» возного Ройської сотні Чернігівського полку А. Чечеля, складений у 1765 р. Редакція «Киевской старины» одержала його в «копии от С.Д. Носа, который нашел его где-то в Городницком уезде, где жил Чечель».

⁴⁴ Нос Ст. Месторождение Семена Палия. *Киевская старина*. 1882. № 3. С. 610.

⁴⁵ Лазаревська К. Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа. *Україна*. 1929. Жовтень–листопад. С. 67, 69, 70.

⁴⁶ Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1861. № 14. С. 91–92; № 15. С. 97–99; № 16. С. 109; № 18. С. 108 – 110.

⁴⁷ Нос Ст. Месторождение Семена Палия. С. 609–611.

⁴⁸ Нос Ст. Изгон иудеев начала XVII века. *Киевская старина*. 1883. № 1. С. 214–215.

Цікаво, що герої «епітафіону» – своєрідного посмертного поетичного «послужного списку», – був нащадком соратника гетьмана І. Мазепи сердюцького полковника Дмитра Чечеля⁴⁹.

Дипломований лікар, С.Д. Ніс цілком закономірно звертався у своїх краєзнавчих пошуках до проблем навколишнього середовища й відіграв значну роль у розвитку та популяризації народної медицини. Одним із перших в Україні серед фахових лікарів він зацікавився здобутками народних цілителів і переконував своїх колег враховувати їхній досвід. Відтак перший біограф С.Д. Носа Г.О. Коваленко влучно назвав його «народним лікарем» у точному розумінні цього слова: «Превосходно зная и цена многовековой опыт народа и признавая, что врачевание тесно связано с местными бытовыми, климатическими ... и прочими условиями, он, с одной стороны, вводил в свой терапевтический обиход народные средства, с другой же стороны – старался действовать на пациентов сообразно их психике и их традиционным понятиям»⁵⁰.

С.Д. Ніс був переконаний у тім, що докілья безпосередньо впливає на здоров'я і життєдіяльність людини: «Растение дышет одним воздухом и питается тою землею, что и человек, с которым оно находится в связи по месту рождения». Відтак він порушив низку цікавих питань: «Не вытекает ли отсюда то, что полезное действие растений на человека обуславливается некоторым средством к нему? Не вытекает ли также и то, что человек для собственной пользы не должен пренебрегать своими растениями, что он должен осмотреться вокруг себя, т. е., как говорится, под носом у себя, а потом уже отправиться дальше?»⁵¹

Ці думки С.Д. Ніс розвинув у датованому 1875 р. нарисі «Растение есть ближайший друг поселянина», який засвідчує його глибокі знання у галузі природознавства і народної медицини, а також набутий досвід практичного використання лікарських рослин⁵². С.Д. Носу належить заслуга запровадження в науковий медичний обіг деяких народних лікарських засобів, зокрема горичвіту, якому він у 1860 р. присвятив спеціальну публікацію в часопису «Черниговские губернские ведомости». С.Д. Ніс навів інформацію про власний успішний досвід лікування своїх пацієнтів за допомогою відвару цієї лікарської рослини, а також докладний рецепт його приготування. Згодом цей же текст під дещо видозміненою назвою він передрукував у своїй книзі «У всякого народа своя природа (Путешествие к родному попелищу)», яка побачила світ у Чернігові в 1888 р.⁵³ С.Д. Ніс також звернув увагу ще на одну лікарську рослину – багульник (народна назва багун), яку народні цілителі використовували для лікування дихальних шляхів і легень⁵⁴.

Свої спостереження і рекомендації щодо використання лікарських рослин у медичних практиках С.Д. Ніс виклав у науково-популярних книжках, адресованих широкій читацькій аудиторії: «Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя» (1874), «Про хвороби і як їм допомогти» (1874). На думку деяких дослідників, йому також належав надзвичайно актуальний натоді лікарський порадник «Про холеру» (1875). Привертає увагу той факт, що усі вони були видрукувані українською мовою без зазначення прізвища автора, який щойно повернувся з тривалого адміністративного заслання. Єдиний виняток становила вже згадана вище книга «У всякого народа своя природа...», на титульному аркуші якої було наведено прізвище автора – «Врач Степан Данилович Нос».

⁴⁹ Нос Ст. Эпитафийон ввозного Андрея Чечеля 1765 г. *Киевская старина*. 1899. № 11. Отд. II. С. 67–69.

⁵⁰ Коваленко Г.О. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и врача С. Д. Носа. С. 374.

⁵¹ Нос С. О народной медицине южнорусов и об употреблении народном горичвіту (*Adonis vernalis*) против серозных скоплений в брюхе (водянки). *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1860. № 5. С. 31.

⁵² ІР НБУ. Ф. І. Спр. 11910. Арк. 1–5.

⁵³ Нос С.Д. У всякого народа своя природа (Путешествие к родному попелищу). Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1888. С. 22–31.

⁵⁴ Нос С.Д. О растении багун, считающемся местным населением целебным. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1893. № 95. С. 4.

У рецензії на останню відомий чернігівський громадський діяч і краєзнавець О. А. Тищинський слушно наголосив, що С. Д. Ніс наполегливо радить «врачам, в особенности земским, как наиболее близким к народу, изучать местную народную медицину и применяют ее к делу» і рекомендує «употреблять местные лекарственные вещества, а не прибегать к одним только дорогим иноземным лекарствам»⁵⁵.

Отже, С.Д. Ніс відіграв важливу роль у розвитку краєзнавства на Чернігівщині на етапі його становлення. Він був учасником неформальних об'єднань місцевих дослідників на зламі 50–60-х рр. XIX ст. і членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Численні публікації С.Д. Носа у часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа» та «Киевская старина» охоплювали широке коло питань історії, етнографії та природознавства і не втратили свого наукового і пізнавального значення до наших днів.

References

Barabash, N. (2007). Rid Bilozerskykh i kulturnyi svit Ukrainy XIX – pochatku XX stolit [The Belozersky family and the cultural world of Ukraine of the XIX – early XX centuries]. Kyiv, Ukraine.

Dudar, O. (2008). Mistse «Chernyhovskykh hubernskykh vedomostei» ts sotsialno-politychnomu zhytti Ukrainy druhoi polovyny – pochatku stolittia [The place of «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» in the socio-political life of Ukraine in the second half of the XIX-early XX century]. Extended abstract of candidates thesis. Kyiv, Ukraine.

Ihnatenko, I. (2016). Narodna medytsyna i mahiia ukraintsev [Folk medicine and magic of Ukrainians]. Kharkiv, Ukraine.

Kovalenko, A. (1991). Razvytye kraevedeniya na Chernyovshchynе v pervoi polovynе XIX v. [Development of local lore in Chernihiv region in the first half of the XIX century]. *Ystorycheskoe kraevedeniye v SSSR: voprosy teoryy y praktyky: Sbornyk nauchnykh statei – Historical local lore in the USSR: questions of theory and practice: Collection of scientific articles*. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O. (2000). Holovni etapy rozvytku istorychnoho kraieznavstva na Chernihovo-Sivershchyni [The main stages of development of historical study of a particular region are on Chernihovo-Sivershchyni]. *Kraieznavstvo – Local lore*, 1–2. Kyiv, Ukraine

Kudriavtseva, Z. (1999). Paremiolohichna spadshchyna Oleksandra Shyshatsko-ho-Illichа [Paremiological legacy of Alexander Shishatsky-Ilyich]. Kyiv, Ukraine.

Mokhir, L. (2013). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia Pivdenno-Zikhidnoho viddilu v Chernihivskii hubernii [Historical and local lore studies of the South-Eastern department in the Chernihiv province]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats – Sivershchyna in the history of Ukraine: Collection of scientific works*. Kyiv; Hlukhiv, Ukraine.

Myller, A. (2000). «Ukraynskyi vopros» v polytyke vlastei y russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraia polovyna XIX v.) [«Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the XIX century)]. Sankt-Peterburh, Russia.

Shekun, V. (2017). Neopublikovanyi rodovid S. D. Nosa [Unpublished pedigree of S. D. Nos]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 6. Chernihiv, Ukraine.

Shekun, V. (2021). S. D. Nis i chasopys «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» [S. D. Nose and the magazine «Chernihiv Provincial Gazette»]. *Science of Europe*, 75.

Totska, Zh. (2014). Vnesok chasopysu «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» u rozvytok istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni [The contribution of the magazine «Chernihiv Provincial Gazette» in the development of historical local lore in

⁵⁵ Тищинский А.А. Библиография. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1888. № 100. С. 4.

the Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 6. Chernihiv, Ukraine

Tronko, P. (2000). *Istorychne kraieznavstvo: krok u nove tysiacholittia (dosvid, problemy, perspektyvy)* [Historical local lore: a step into the new millennium (experience, problems, prospects)]. Kyiv, Ukraine.

Vermenych, Ya. (2003). *Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini* [Theoretical and methodological problems of historical regionalism in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Шекун Вікторія Олександрівна – фахівець відділу міжнародних зв'язків Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shekun Victoria O. – specialist of international department of the T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: lenore11@ukr.net

LOCAL HISTORY ACTIVITY OF S. D. NOS

The purpose of the article is to establish the main directions of local lore activity of S.D. Nose and systematize his work in this field of humanities. The theoretical and methodological basis of the study lies in the principles of historicism, scientificity and systematics. Biographical, historical-genetic and scientific-metric methods were also used. Scientific novelty of the study is due to the formulation of the problem and the first attempt to determine the place of S.D. Nos in the historical and local lore movement in the Chernihiv region in the second half of the nineteenth century. Conclusions. On the basis of a wide range of updated sources, S.D. Nos' participation in the editorial circle of the official government newspaper «Chernykhovskye hubernskye vedomosti», consisting of local historians, ethnographers, and writers, was established. The facts about evidence of S.D. Nos direct involvement in the project of founding a scientific society of historical and local lore profile in Chernihiv are also given. S.D. Nos' cooperation with the South-Western Division of the Russian Geographical Society is characterized. Articles, notes and documentary publications of the researcher in the journal «Chernihiv Provincial Gazette», «Osнова», «Kievskaya Starina» are analyzed.

Key words: S.D. Nis, Chernihiv-Sivershchyna, local lore, ethnography, oral history, archeography, socio-political and scientific periodicals.

Дата подання: 24 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шекун, В. Краєзнавча діяльність С.Д. Носа. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 145–154. DOI: 10.5281/zenodo.5212857.

Цитування за стандартом APA

Shekun, V. (2021). *Kraieznavcha diialnist S.D. Nosa* [Local history activity of S.D. Nos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 145–154. DOI: 10.5281/zenodo.5212857.